

SPRE UN (NOU) CONSTITUȚIONALISM ROMÂNESC? – CONSTITUȚIA ROMÂNIEI DIN 1923 ÎNTRE LIBERALISM, NAȚIONALISM ȘI MARXISM

*Prof. univ. dr. Dan Claudiu DĂNIȘOR
Universitatea din Craiova
Facultatea de Drept
Centrul de Cercetări Juridice Fundamentale.*

Abstract

The 1923 Constitution is not genuinely a new Romanian Constitution, based on the revolution of the spirit of the Romanian nation. The differences from the 1866 Constitution that are noteworthy are due to the attempt to prevent a communist revolution, by integrating some of the Marxist criticisms into the constitutional system, integration that was part of an European movement. This attempt was transposed, at the level of the Constitution as guarantee of rights, by the introduction of some economical and social rights, and at the level of the national political Constitution by supplementing the political representation with the representation within the legislative power of the economic, social, and cultural interests. Nevertheless, the 1923 Romanian Constitution remains a constitution typical for the European modernity after the first world war, one tensed between the protection of the rights and liberties, the imposition of the nation as a sovereign and the revolutionary demands of the proletariat. It is placed between liberalism, nationalism, and Marxism.

Keywords: *Constitution as guarantee of rights, national constitution, liberalism, nationalism, marxism, human rights, rule of law.*

Constituțiile moderne sunt o combinație, mai mult sau mai puțin reușită, a două tipuri de Constituție: Constituția garanție a drepturilor și Constituția națională. Filosofia care o fondează pe prima este individualistă și voluntaristă, în timp ce la baza celei de a doua stă o filosofie colectivistă și deterministă. Or, aceste două tipuri de filosofie par ireconciliabile, ceea ce face ca toate Constituțiile moderne să integreze o aporie și să încerce, fără să reușească vreodată pe deplin, să o depășească.

1. Opțiunea pentru prevalența Constituției-garanție-a-drepturilor sau pentru Constituția-națională

Principiul fundamental al Constituției-garanție-a-drepturilor este că spațiul public și puterea politică sunt constituite prin voința indivizilor, prin cedarea unei părți a drepturilor lor naturale – cele pe care le aveau în starea de natură, înainte ca orice societate să existe – în schimbul protecției, în cadrul juridic al unui contract, zis social, nu pentru că nu ar fi juridic, ci pentru că obiectul lui este constituirea societății. Scopul oricărei asocieri politice este, având în vedere cauza ei, conservarea drepturilor naturale ale omului. Nu este vorba de constituirea unei comunități particulare, ci de oricare comunitate politică. Nicio comunitate politică – și, în consecință, nicio putere politică – nu poate exista decât dacă are ca scop conservarea drepturilor omului, care devin, astfel, universale, fiind situate, prin natură, dincolo de particularitățile culturale, spațiale sau temporale. Sistemul mijloacelor de protecție a acestor drepturi naturale este formalizat juridic într-un tip universal de Constituție, care pune în centrul normativității protecția drepturilor și în care toate formele juridice de organizare a puterilor publice sunt menite, în ultimă instanță, să realizeze această funcție de protecție. Central pentru acest tip de Constituție este să nu mai existe niciun stăpân. Ea organizează o putere politică, care, chiar dacă este suverană și chiar dacă este constituită și exercitată democratic, trebuie să fie subordonată unor reguli juridice care garantează drepturile omului, care se transformă, astfel, din prerogative concesionate în norme secundare. Acest sistem de protecție a drepturilor contra puterii politice și dreptului creat politic se numește stat de drept. El protejează personalitate autonomă a indivizilor față de conștiința colectivă și de formele ei politice sau juridice de manifestare, oricare ar fi ele.

Principiul fundamental al celeilalte forme de Constituție, Constituția-națională, este că spațiul public și puterea politică sunt expresia conștiinței colective a unui grup particular, națiunea. Acest grup se particularizează în cadrul omeniului prin anumite trăsături identitare: rasă, etnie, religie, limbă etc., pentru a constitui un spațiu politic distinct. Ordinea juridică validă în interiorul acestui spațiu al națiunii – vital pentru ea și suport necesar al normelor juridice¹ – are ca sursă spiritul acesteia, distinct de al oricărei alte națiuni și de cel al indivizilor care o compun. Norma fundamentală a acestui tip de ordine juridică, Constituția care este referentul validității regulilor ei, este o stare de conștiință a națiunii, care nu depinde de voințele indivizilor de aici și de acum, ci de tradițiile comune și, eventual, de un proiect de viitor comun, căci națiunea este un spirit transcendent, care unește indivizii ce sunt, cu cei ce au fost și cu cei ce vor fi părtași ai unor trăsături comune.

¹ Carl Schmitt, *Le nomos de la terre*, Paris, PUF, 2001, traducere din germană a ediției din 1988 (Berlin, Duncker – Humboldt GmbH) a lucrării publicată de Schmitt în 1950 (Greven Verlag).

În consecință, „ideea care stă la baza postulării națiunii ca sursă primordială a dreptului este una deterministă: dezvoltarea obiectiv determinată a națiunii este sursa dreptului. Cum «izvorăște» dreptul din această sursă primordială are mai puțină importanță pentru teoriile dreptului național. [...] Este clar că terminologia însăși induce ideea de lipsă de control, de determinare obiectivă: dreptul «țâșnește» din sursa lui, «izvorăște» fără să vrea cineva asta, și se impune pentru că este obiectiv, adică deasupra oricărei voințe subiective, inclusiv a statului. În acest sens, producerea dreptului de către spiritul națiunii este «spontană», adică nedependentă de vreo procedură de producere. Nu poate fi vorba, în consecință, de vreo validitate (în sensul de respectare a vreunei proceduri prevăzute în vreo normă superioară) a normelor dreptului care are ca sursă nemijlocită națiunea, în esență a Constituției naționale. Nu există nimic dincolo de «izvor»; nici vreun drept natural, nici vreo lege divină². Ne-voile conștiinței naționale sunt fundamentul ordinii juridice. Constituția națională nu este niciodată doar expresia unei voințe politice dintr-un moment istoric dat, căci această voință trebuie să fie conformă cu dezvoltarea naturală a națiunii, transpusă în tradițiile ei. Spontaneitatea se transfigurează în creație lentă, în dezvoltare organică, căci națiunea este o ființă, care există în mod real, nu doar în mintea noastră, și care se dezvoltă ca orice ființă vie. În concluzie, concepția care stă la baza ideii de Constituție națională este particularistă, deterministă, spiritualistă și organicistă. Ea este exact opusul concepție care stă la baza Constituției garanție a drepturilor, care este universalistă și voluntaristă, făcând din revoluție – nu din evoluție – motorul schimbării necesare a dreptului.

Conceperea Constituției ca o garanție a drepturilor universale ale omului cere ca aceeași formă de Constituție să fie aplicată tuturor, peste tot și oricând, în timp ce conceperea Constituției ca o expresie a spiritului națiunii cere ca fiecare stat-națiune să aibă o Constituție particulară, diferită de a oricărui alt stat-națiune. Se creează, în consecință, în interiorul tuturor Constituțiilor moderne, o tensiune acută între statul de drept, care ar fi prin natură universal, și democrație, care ar fi prin natură națională, deci particulară.

Constituțiile moderne sunt departe de a gestiona rațional această tensiune. Cum ambele forme de Constituție se bazează pe ficțiuni – cea națională pe transformarea națiunii dintr-o construcție umană într-o realitate, cea garanție a drepturilor pe ficțiunea unor drepturi care ar fi existat înaintea oricărei societăți și a unui contract prin care acest om natural ar fi constituit societatea –, nu poate fi vorba de o prioritate logică a uneia sau alteia, ci doar de una ideologică.

Însă, odată ce opțiunea ideologică a fost făcută, printr-o revoluție – nu neapărat în sensul de mișcare violentă, ci în sensul de refondare ideologică – societatea respectivă este obligată să adopte un ideal-tip de Constituție, căci, odată adoptat un anumit cod cultural, sistemul juridic este obligat să introducă normele, inclusiv pe

² Mădălina Cristina Dănișor, Dan Claudiu Dănișor, *Teoria generală a dreptului*, București, Ed. Universul Juridic, 2023, p. 149.

cele constituționale, pornind de la acesta³. Spațiile juridice contemporane s-au scindat, astfel, în funcție de pretenția de a centra sistemul pe drepturi sau pe putere, în liberale și autoritare. Desigur, există în realitate grade de liberalism, ca și grade de autoritarism, dar substanța – dacă nu și forma – normelor secundare care transpun principiile constitutive este aceeași, odată ce opțiunea ideologică este făcută.

Spațiul cultural în care s-a situat, dintru început, și se resituează România, după Revoluția anticomunistă, este cel al democrației liberale. Aceasta este opțiunea ideologică pe care am făcut-o imediat ce am putut să adoptăm o Constituție în mod autonom și aceasta este opțiunea noastră actuală. În consecință, libertatea trebuie să fie scopul în vederea căruia se organizează puterea, chiar dacă această putere nu mai este a unui șef, ci a națiunii în întregul său. Am optat să renunțăm la ideologia conform căreia „libertatea este dreptul de a face ceea ce legile permit”⁴, pentru a adopta ideologia conform căreia „libertatea nu este altceva decât ceea ce indivizii au dreptul să facă și societatea nu are dreptul să împiedice”⁵. Făcând această opțiune, trebuie să înțelegem prin libertate „triumful individualității, atât asupra autorității care ar vrea să guverneze prin despotism, cât și asupra maselor [...]”. Atunci când autoritatea comite asemenea acte, nu contează deloc din ce sursă susține ea că provine, individ sau națiune; dacă ar fi națiunea întreagă, mai puțin cetățeanul pe care îl oprimă, ea nu ar fi, prin aceasta, mai legitimă.”⁶

România a optat în 1866 pentru un model de Constituție. De regulă, se spune că modelul este Constituția Belgiei din 1831. Este adevărat până la un punct, căci modelul este cel pe care Constituția belgiană însăși îl transpunea, ideal-tipul Constituției liberale⁷, care era rezultatul revoluției moderne, nu al vreunui spirit național diferit de oricare altul. În acest ideal-tip de Constituție, drepturile și libertățile fundamentale sunt centrale, iar puterea trebuie organizată în așa fel încât să le respecte.

2. Specificul Constituției naționale

Spațiul puterii rămâne însă al națiunii, chiar și în interiorul ariei culturale în care România s-a auto-situat, încă din momentul formării sale. Deși funcția puterii ar trebui să fie doar conservarea drepturilor naturale ale omului, fundamentul său colectiv o face să caute proiectarea societății ideale. Omul este liber într-un spațiu privat, dar spațiul public nu este al omului, ci al naționalului, sau al cetățeanului.

³ Dan Claudiu Dănișor, *Dreptul și revoluția*, în Revista de Drept Public nr. 2/2017, pp. 23-44.

⁴ Montesquieu, *L'Esprit des Lois*, Livre XI, Chap. III.

⁵ Benjamin Constant, citat de P. Lemieux, *Du libéralisme à l'anarcho-capitalisme*, iBooks după ediția apărută la P.U.F., Paris, 1983, 3 – La liberté engendre l'ordre – Liberté et autorité.

⁶ *Œuvre politiques de Benjamin Constant, avec introduction, notes et index par Charles Louandre*, Paris, Charpentier et Cie, 1874, *Première partie, 1 – De la souveraineté du peuple*, pp. 4-5.

⁷ Vezi Dan Claudiu Dănișor, *Constituția României din 1866 – transplant, adaptare și modernitate*, în Revista de drept public nr. 4/2016, pp. 13-34.

Acesta este un om debarasat de toate interesele sale private și de toate elementele identității sale particulare și, de aceea, capabil să se gândească doar la binele comun și să acționeze doar pentru a-l realiza. Toate Constituțiile liberale fac această substituie a omului cu cetățeanul atunci când constituie spațiul public. Chiar dacă scopul declarat este protecția drepturilor naturale ale omului, mijloacele acestei protecții sunt constituite și instrumentate de un spațiu public distinct de spațiul privat, în care omul este înlocuit cu o ființă ideală, integrată perfect în comunitate. El este o ființă debarasată de ea însăși, a cărei libertate nu este altceva decât participarea la viața comună. Cetățeanul este un animal politic, care domină instinctele egoiste ale omului spațiului privat, care este doar un animal social. Ființa umană este scindată în două, în om și cetățean. Libertatea, de asemenea. Ea este negativă, manifestată într-un spațiu privat, gândit ca un spațiu de autonomie, și pozitivă, manifestată într-un spațiu public, ca libertate politică, ca drept și obligație de a participa la exercițiul puterii. Isaiah Berlin descrie bine această scindare: „Oare nu au trăit oamenii experiența eliberării lor din sclavia spirituală și din sclavia față de natură și nu au devenit mai conștienți, cu această ocazie, de existența în ei, pe de o parte, a unui eu dominant și, pe de alta, a unui eu dominat? Acest eu dominant este identificat, în diverse variante, cu rațiunea, cu «natura mea superioară», cu eul care proiectează și năzuie către satisfacțiile depline, dar îndepărtate, cu eul meu «real», «ideal» sau «autonom» sau cu «ce am mai bun în mine»; el este pus apoi în opoziție cu impulsul irațional, cu dorințele necontrolate, cu natura mea «inferioară», cu căutarea satisfacțiilor imediate, cu eul meu «empiric» sau «heteronom», gata să se lase purtat de orice adiere de dorință sau de pasiune, cu un eu care trebuie strict disciplinat pentru a putea fi ridicat la înălțimea «adevăratei» sale naturi. Urmând un astfel de raționament, putem închipui o prăpastie și mai adâncă între cele două euri: adevăratul eu ar putea fi conceput ca o entitate mai vastă decât individul (în înțelesul obișnuit al termenului), ca un «întreg» social față de care individul n-ar fi decât un element sau un aspect: un trib, o rasă, o biserică, un stat, marea societate a celor vii, a morților și a celor încă nenăscuți. Această entitate este recunoscută atunci ca fiind «adevăratul» eu, cel care, impunând «membrilor» săi recalitrantă unitatea voinței sale colective sau «organice», dobândește pentru sine, și implicit și pentru ei, un grad «mai mare» de libertate.”⁸

Acest mecanism de substituie și de scindare este prezent în toate societățile ariei culturale occidentale și în toate Constituțiile liberale moderne. Diferența între Constituțiile diverselor state-națiune ar putea apărea atunci doar pentru că națiunea respectivă se auto-concepe diferit. De regulă, două moduri analitice au servit de referință pentru a contura un răspuns la întrebarea «ce este o națiune?». Unul generalizează posesia conceptului, intuiția elementară, considerând că la baza națiunii stau criteriile identității noastre primare, o identitate cvasi-involuntară:

⁸ Isaiah Berlin, *Două concepte despre libertate*, în *Patru eseuri despre libertate*, București, Ed. Humanitas, 1992, traducere de L. Ștefan-Scarlat a lucrării *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, 1969.

rasă, etnie, limbă, posesia unui teritoriu și a unor obiceiuri ancestrale comune. Aceste sentimente identitare sunt considerate *obiective* în sens strict, ceea ce înseamnă că ele nu depind de voința oamenilor, ci de evoluția istoriei, de o evoluție obiectivă. Celălalt mod de înțelegere încearcă să arate că elementele pe care intuiția comună le pune la baza națiunii sunt doar reprezentări subiective, că este vorba de ideea pe care grupul și-o face despre el însuși, care este, desigur, evolutivă, dar că este vorba o evoluție care nu are nimic inexorabil în ea, ci depinde de voința oamenilor de a constitui un tip de grup și nu altul, pe baza unor criterii subiective și nu a altora. Ieșirea din dihotomia creată de cele două concepții, a treia cale de concepere a națiunii, a fost cea civică, cea care face din națiune o comunitate de cetățeni. Pe baza celor trei forme de înțelegere a națiunii, au fost create trei ideal-tipuri. Ele nu există nicăieri în formă pură, căci trecerea de la o concepție la alta nu a fost niciodată făcută fără păstrarea unei părți a concepției anterioare.

Conceperea «obiectivă» a națiunii a determinat comunitățile moderne să adopte o modalitate «naturală» de constituire, asemănătoare cu cea pe care o cunoscuseră comunitățile primitive. Desigur, această reîntoarcere la origini este mascată sub forma unor teorii care par mai elaborate decât cele primitive, dar esența lor este aceeași: comunitatea este rezultatul unui proces obiectiv, legat intrinsec de ascendență și de loc. Națiunea ar fi, potrivit acestei viziuni, un fel de trib mai mare, care controlează resursele unui teritoriu mai larg. Și cum oamenii nu își controlează nașterea și nu stăpânesc natura, națiunea nu depinde de ei, este involuntară, «naturală». Ea se dezvoltă ca urmare a unor procese obiective. Desigur, aceste procese constitutive nu sunt în mod real obiective, dar important este că sunt ținute a fi astfel de către membrii grupului care se constituie, că ele devin concepte constitutive, auto-referențiale. Tot procesul constitutiv ține de psihologia colectivă, una independentă de voință, subconștientă. Factorii determinați ai acestui subconștient colectiv pot fi diverși, dar ideea de bază este aceeași: există o esență obiectivă a diverselor grupuri de oameni, care nu depinde de ei, ci de unele elemente naturale, și care determină grupul să opteze pentru un anumit tip de drept constitutiv.

În această concepție obiectivistă, națiunea se constituie ca un rezultat al Istoriei. Majuscula adăugată conceptului marchează faptul că dezvoltarea este necesară, determinată obiectiv și că, în consecință, nu depinde de voințele individuale. Națiunea se dezvoltă ca o ființă vie, ca un organism, organic. Întreruperea cursului natural al acestei evoluții o alterează. Revoluțiile sunt pentru națiune, în această concepție, echivalentul calamităților naturale. Ele se pretind raționale, dar nu fac decât să abată spiritul colectiv de la cursul său firesc. În sfera teoriei juridice, această idee a fost promovată în primul rând de școala istorică germană, ai cărei reprezentanți principali au fost Gustav Hugo (1798-1846), Friedrich Karl von Savigny (1779-1861) și Friedrich Puchta (1798-1846). Pentru acest curent de gândire, unicul fundament al dreptului este rațiunea istorică sau, mai obiectivist formulat, Rațiunea manifestată ca Istorie. Rațiunea aceasta nu mai este subiectivă, adică a subiecților, ci obiectivă, este un spirit obiectiv. Dreptul este o evoluție necesară a

acestui spirit obiectiv, spirit al poporului (*Volksgeist*), revelat în instituțiile juridice, prin geniul național. El nu poate să fie creația vreunui legiuitor, despre care s-ar presupune că este rațional, ci o rezultată a istoriei practicilor juridice proprii unui grup social, a evoluției spiritului său colectiv. Dreptul este, în consecință, natural, pentru că este expresia naturii organice a națiunii. Acest drept «natural» nu se opune dreptului «social», ca în teoriile contractului social, care opuneau starea de natură stării sociale, ci se opune dreptului «artificial», cel creat prin voința politică a indivizilor, care pretinde că este creația unui legiuitor care aplică regulile rațiunii pentru a face legi. Artificialitatea legilor vrea să zică, în optica historicismului juridic, că din uzul public al rațiunii individuale, manifestat ca legislație creată de un organ reprezentativ, ar rezulta legi pe care poporul nu le-ar face el însuși niciodată. Juriștii germani se opuneau, astfel, codificării, care tenta revoluționarea tradițiilor juridice, printr-o operă de raționalizare, codificare pe care o vedeau ca pe un rezultat al revoluției franceze, deci ca pe o întrerupere a evoluției organice, naturale, a societății. Codificarea se baza pe două presupoziii care pentru historicismul juridic german erau cu necesitate false: universalitatea și perenitatea dreptului. Contra primei presupoziii, școala istorică a dreptului susținea că dreptul este propriu fiecărei națiuni, că nu există un drept valabil oriunde, că transplantarea unui sistem juridic propriu unei națiuni în spațiul juridic al alteia este în realitate imposibilă. Contra celei de a doua presupoziii, ei considerau că dreptul nu este valabil oricând, că fiecărei faze de evoluție a spiritului unei națiuni îi corespunde în mod necesar un anumit tip de drept, sistemul pozitiv de drept dintr-un moment fiind rezultatul dezvoltării organice a sistemului de-a lungul generațiilor. Există deci un «spirit» al dreptului german diferit de cel al dreptului francez, al dreptului englez etc. Dintr-o astfel de viziune spiritualistă nu putea rezulta altceva decât o ierarhizare a națiunilor în funcție de etapa dezvoltării spiritului obiectiv în care se află. Dreptul celor «civilizate» ar fi deci prin natură superior dreptului celor «necivilizate» sau «primitive». Iar între națiunile civilizate nu ar exista decât o unitate negativă, construită prin raportare la contrariul lor, dar fiecare dintre ele s-ar afla, în mod necesar, într-o fază diferită a dezvoltării spiritului colectiv și deci a dreptului pe care acesta îl generează.

Dreptul național, fiind un organism viu, progresează lent și de la sine. A închide dreptul unei națiuni în „rigoarea unei metodologii pur raționale îl condamnă, prin demersul logico-deductiv, la o statică juridică care îl lipsește de tot ceea ce îi aduce valoare”⁹. Dreptul național trebuie să fie, deci, „în primul rând creat de obiceiuri și credințe populare, apoi de jurisprudență, deci, de tot felul de cauze, de forțe interne acționând în liniște”¹⁰. Legiuitorul, presupus rațional de revoluția franceză, nu are decât un rol subsidiar în această concepție. Instituțiile juridice sunt rezultatul

⁹ Simone Goyard-Fabre, *Les principes philosophiques du droit politique moderne*, Paris, Presse Universitaires de France, 1997, p. 310.

¹⁰ Friedrich Carl von Savigny, *Über den Zweck dieser Zeitschrift*, *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, Bd. 1, Berlin, 1815, Seite 1 – 18, pp. 2-3.

manifestării «spontane» a spiritului colectiv al fiecărei națiuni. Dar nu este vorba de o spontaneitate care este opusul dezvoltării lente, ci de o spontaneitate care este opusul raționalizării. Ca la începuturile constituirii unei sfere publice moderne (o sferă a publicului burghez care «raționează» ca un «public», nu ca un «expert»), această raționalizare «publică» este considerată un fel de «raționale» sâcâitoare¹¹. Ea încearcă, prin intermediul unor minți individuale, care pretind că înțeleg rațional întreaga societate, să schimbe ordinea naturală rezultată din istoria acumulată a unui lung șir de generații, din spiritul obiectiv al comunității. Pentru istoriciști, această «raționale», care se prezintă pe sine ca rațiune, nu poate schimba faptul că „dreptul crește odată cu dezvoltarea, se justifică odată cu forța poporului și încetează prin moarte, atunci când o națiune pierde naționalitatea sa”.

Prima critică ce poate fi adresată acestei teorii este internă. Ea admite că istoria este un proces important în formarea unei națiuni și a dreptului său, dar arată că de fapt națiunea nu se bazează pe o istorie comună decât într-un mod negativ, ca uitare a violențelor care au dus la unificare. Cum scria Ernest Renan, „uitarea, aș zice chiar eroarea istorică, sunt un factor esențial al creării unei națiuni și, de aceea, progresul studiilor istorice este adesea un pericol pentru națiune. Investigarea istorică readuce la lumină faptele violente care s-au petrecut la origini în cazul tuturor formațiunilor politice”¹². Istoria este importantă pentru națiune, dar ea nu este, obiectiv vorbind, un element constitutiv al acesteia. Doar rescrierea istoriei, după unificarea violentă, este constitutivă, iar aceasta este, în mod inevitabil, subiectivă. De aceea, „esența unei națiuni este că toți indivizii au multe lucruri în comun și că, de asemenea, au uitat foarte multe lucruri”¹³. Capacitatea de a uita istoria este constitutivă pentru națiune. Când cuceritorul nu are capacitatea de a-i face în final pe cucerii să uite cucerirea și să iubească unitatea mai mult decât istoria, nu se poate forma o națiune.

Cea de a doua critică internă a teoriei spiritului național creator al dreptului poate fi formulată sintetic astfel: națiunea are un spirit propriu, care poate sta la baza unui drept esențial diferit de dreptul altor națiuni, dar acest spirit nu se manifestă decât mediat, decât prin reprezentare, pentru că națiunea nu poate, prin natură, să se manifeste direct, ci doar prin intermediul unor indivizi, ceea ce presupune că dreptul trebuie să fie creat prin același mecanism reprezentativ. Problema că această reprezentare este constituită în baza autonomiei subiecților în sfera privată, manifestată prin actele juridice încheiate între ei, care creează reguli juridice, aplicate constrângător, dacă sunt încălcate, de către justiție, sau este

¹¹ Vezi Jürgen Habermas, *Sfera publică și transformările ei structurale*, București, Ed. Univers, 1998, p. 73 și urm.

¹² Ernest Renan, *Qu'est-ce qu'une nation ?*, I. Conférence en Sorbonne, le 11 mars 1882. Texte de la conférence publiée, en texte intégral, dans l'ouvrage sous la direction de Philippe Forest, *Qu'est-ce qu'une nation ? Littérature et identité nationale de 1871 à 1914. Texte intégral de Ernest Renan.* (Textes de Barrès, Daudet, R. de Gourmont, Céline), chapitre 2, pp. 12-48, Paris, Pierre Bordas et fils, Éditeur, 1991, Collection „Littérature vivante”.

¹³ *Idem*, I.

constituită în baza participării lor politice, care creează un organ legislativ, poate fi relevantă, dar nu schimbă natura modului creării dreptului, care rămâne reprezentativ, doar că reprezentarea se manifestă în primul caz ca justiție și în al doilea caz ca putere politică.

Critica externă a acestei teorii presupune, într-o primă variantă, restaurarea voinței individuale ca element constitutiv al națiunii și a caracterului normativ al acesteia. Rezultă o concepție care face din națiune o comunitate bazată pe o tradiție culturală comună, pe un trecut comun, dar și pe dorința de a trăi împreună, care asigură o proiectare normativă a unui viitor comun. Această concepție, care combină culturalismul cu voluntarismul în ce privește formarea și menținerea națiunilor, pornește de la critica obiectivării elementelor constitutive ale națiunii, susținând, în esență, că ele sunt subiective, că sunt induse datorită conjuncturilor de dominație și introduce voința indivizilor ca element *suplimentar* al formării și menținerii unei națiuni. Națiunea ar fi deci, cum susținea Ernest Renan, „un suflet, un principiu spiritual. Două lucruri, care în fond nu constituie decât unul, formează acest suflet, acest principiu spiritual. Unul este în trecut, altul în prezent. Unul este posedarea în comun a unei bogate legături de tradiții. Celălalt este consimțământul actual, dorința de a trăi împreună”¹⁴. Definierea culturală și subiectivă a națiunii are ca element central «dorința de a trăi împreună». Ea ia în considerare ca factori ai constituirii și ai supraviețuirii națiunii în continuare elementele considerate de grup ca obiective – cum ar fi rasa, teritoriul, etnia, limba –, dar introduce și elemente subiective, cum ar fi o tradiție spirituală comună, indiferentă la elementele «obiective» ce diferențiază indivizii și o voință de a avea un prezent și un viitor comun. Națiunea are astfel două componente, una factuală: tradițiile comune, spațiul comun, limba etc. și una subiectivă: voința de a trăi împreună într-o formă politică bazată pe o cultură standardizată, omogenă, care duce la o putere centralizatoare. Rasa sau etnia, elemente centrale în prima variantă de înțelegere a națiunii nu mai au un rol central în cea de-a doua. Dar faptul că nu mai au un rol central nu înseamnă că aceste considerații etnice sau rasiale nu mai au niciun rol. Dimpotrivă, ele rămân determinante. Astfel, Ernest Renan, „inventator și în același timp compromișător al celebrului concept civic-spiritual al națiunii ca «plebiscit de fiecare zi», a avut câteva dificultăți să facă uitate susținerile lui antisemite anterioare”¹⁵, conform cărora, „rasa semită, comparată cu rasa indo-europeană reprezintă în mod real o combinație inferioară a rasei umane”¹⁶.

Conceptul culturalo-spiritualist al națiunii este departe de a face din națiune o realitate normativă, singura concepție care ar diferenția cu adevărat națiunea de

¹⁴ *Idem*, III.

¹⁵ Guy Hermet, *Populisme et nationalisme*, în: *Vingtième Siècle, revue d'histoire*, nr. 56, octobre-décembre 1997. Les populismes. pp. 34-47; https://www.persee.fr/doc/xxs_0294-1759_1997_num_56_1_4490, Fichier pdf généré le 27/03/2018, p. 37.

¹⁶ Ernest Renan, *Histoire générale des langues sémitiques*, Œuvres complètes, Paris, Calmann-Lévy, 1947, tome 3, p. 145.

grupul animal, natural, căci grupul uman nu ar mai fi un grup «natural», ci un grup bazat pe o ordine normativă, creată de oamenii înșiși. Națiunea ar deveni un concept normativ doar într-o viziune care elimină orice spiritualism și se atașează ferm de o concepție strict juridică. Ea ar fi atunci ca un contract, nu ca o cutumă – o practică repetată, pe care practicantii o consideră obligatorie. Cât se păstrează în domeniul involuntar al cutumelor, teoria națiunii culturalo-spirituale nu poate decât să considere că aderarea la națiune este, în același timp, voluntară și obligatorie, contradictorie. Națiunea este fondată pe un trecut comun, dar validată permanent de voința de a avea un prezent și un viitor comune; ea este dependentă de voința individuală, dar, și acest lucru este capital, faptul că individul aparține unei națiuni creează pentru el obligații juridice: de participare, de solidaritate și de sacrificiu pentru binele comun, pentru menținerea unui spațiu public autonom. De aceea, națiunea poate fi definită pornind de la *voință* și de la *cultură*, dar doar prin sublinierea convergenței grupurilor cu unitățile politice pe care le fondează și cu dreptul pe care acestea îl creează și/sau sancționează. Națiunea ar fi, deci, legată intrinsec de unitatea politică pe care grupul o fondează, dar care îl fondează la rândul ei: „Națiunea este o societate material și moral integrată, cu putere centrală stabilă, permanentă, cu frontiere determinate, cu relativă unitate morală, mentală și culturală a locuitorilor, care aderă în mod conștient la Stat și la legile sale”¹⁷.

Din introducerea consimțământului actual ca fundament al națiunii, și deci al statului național și al dreptului său, pot fi trase două consecințe juridice principale. Prima este că o putere care nu mai are consimțământul supușilor ei nu mai este politică și că, în consecință, nu mai poate introduce în mod valid obligații juridice pentru aceștia, ceea ce implică constituționalizarea implicită a unui drept de rezistență contra statului opresiv. Cea de a doua este admiterea unui drept de secesiune.

Problema concepției analizată mai sus, care poate fi sesizată fără prea mare efort, este amalgamarea etniei – noțiune culturală, nu politică, cel puțin la origini – cu un început de teorie politică a națiunii. Începutul este dat de ideea că politicul este constituit din *indivizi*, care aderă în mod *voluntar* la un proiect comun. Concepția culturalistă desprinde națiunea, ca realitate politică, de *genos* (genetică, rasă), cum o făceau grecii organizați în democrații, dar nu o distinge de etnos (etnie, comunitate istorico-culturală), cum făcuseră atenienii. Comunitatea politică rezultată din această teorie este un progres față de cea rezultată pur și simplu din genetică, dar nu este cu adevărat o comunitate *politică*, de *cetățeni*, de *polites*, adică de membri ai *polis*-ului. Critica acestei identificări, chiar și parțială, a culturii moștenite și politicii a forjat o nouă teorie politică a națiunii, cea *civică*.

Specificul acestei noi concepții este că ea face din națiune o comunitate politică (în sensul de comunitate care justifică exercițiul unei suveranități), care „integrează populațiile într-o comunitate de cetățeni, a cărei existență legitimează acțiunea

¹⁷ Olivier Duhamel, Yves Mény (dir.), *Dictionnaire constitutionnel*, P.U.F., Paris, 1992, p. 653.

internă și externă a statului”¹⁸. Ea este distinctă de etnie. „Națiunea se diferențiază de grupurile etnice care, în ceea ce le privește, nu sunt organizate politic.”¹⁹ Dar, deși organizarea politică este decisivă, națiunea și statul nu trebuie să se confunde, cel puțin cât sistemele politice vor să rămână democratice. „Existența unei comunități de cetățeni, distinctă de stat, este cea care face specificul națiunii democratice printre unitățile politice”²⁰. Ceea ce înseamnă că legătura politică nu mai este bazată pe o legătură socială preexistentă, ci legătura socială se bazează pe cea politică. Cum scria deja Cicero, în *De officiis*²¹, națiunea este caracterizată printr-o comunitate de rasă și de limbă, în timp de cetatea presupune o legătură «mai intimă» (*interius*). Cea mai intimă comunitate este, în această optică, comunitatea politică.

Comunitatea cetățenilor nu este o comunitate care se adaugă peste identitățile rasiale, etnice, religioase, lingvistice, teritoriale etc., ci una care le transcende în subiectivitatea fiecărui individ-cetățean. Ea trebuie să fie – ea însăși, și nu doar reprezentarea ei juridică – o societate nemijlocit politică, una care nu se confundă cu statul înțeles ca putere care monopolizează constrângerea asupra unei populații preexistente, amorfă din punct de vedere politic câtă vreme puterea statală nu se manifestă. Statul cetățenilor este un instrument de integrare, nu de constrângere. Așadar, „putem analiza națiunea în termeni sociologici ca un proces de integrare a societății prin politică – sau integrare «sistemică» – care, prin definiție, nu este niciodată terminată”²². Democrația comunității cetățenilor este o democrație a societății, nu una *pentru* societate, este organizarea politică a societății însăși, nu doar a puterii care o conduce.

Pentru ca națiunea să existe în varianta sa civică, cetățenii trebuie să fie educați *politic*. Sistemul social în întregul său trebuie să fie bazat pe educație și pe credința în educabilitate, o educabilitate „în sensul acestei libertăți”²³, care este prin natură *politică*. Națiunea civică este deci o comunitate politică de cetățeni, de oameni capabili ca, prin educație, să se detașeze de identitățile lor «naturale», pentru a adera la o identificare artificială – care le transcende, constituind un spațiu public, dar păstrându-le în spațiul privat –, o identitate politică.

Comunitatea cetățenilor este scop, nu doar mijloc. Cum scria George Burdeau, „dincolo de grupurile formate în vederea unui scop limitat și specific, societatea globală constituie o realitate de natură foarte diferită. Ea nu se explică printr-un scop situat dincolo de ea; îi este suficient să existe pentru a-și îndeplini menirea. Ea este propria sa finalitate, căci ea este, ea însăși, fundamentul valorilor prin referire la care relațiile de Putere se produc în sânul său. Ele nu sunt determinate printr-un

¹⁸ Dominique Schnapper, *Comunitatea cetățenilor. Asupra ideii moderne de națiune*, Pitești, Ed. Paralela 45, 2004, traducere Ana-Luana Stoicea-Deram, p. 32.

¹⁹ *Idem*, p. 32.

²⁰ *Idem*, p. 41.

²¹ Cicero, *De officiis* (44 î. Hr.), I, XVII, 53.

²² Dominique Schnapper, *op. cit.*, pp. 43-44.

²³ Alain Renaut, *Présentation et notes* la lucrarea J.G. Fichte, *Discours à la nation allemande* (1806), Paris, Imprimerie nationale, 1992, p. 42.